

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398.87.09 (=161.2)

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.5.2/08>**Семенюк О. М.**

Інститут народознавства Національної академії наук України

ДУМИ, ІСТОРИЧНІ ПІСНІ, ПІСНІ-ХРОНІКИ: САТИРИЧНІ ОБРАЗИ ВОРОГІВ І ЇХ РОЛЬ. ГЕРОЇЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ЕПІЧНИХ ПЕРСОНАЖІВ

У статті визначено специфіку та функціональність сатиричних антагоністичних образів у художній канві дум, історичних пісень та пісень-хронік. Важливим аспектом дослідження є аналіз гумористичних, іронічних та сатиричних прийомів, їх вплив на формування персонажа-ворога у єдності з історичним контекстом. Окреслено основні характеристики епічного героя-протагоніста у компаративістичному ключі з ворожими образами. Встановлено зв'язок між формуванням сатиричних викривально-нищівних художніх елементів та народною мораллю і світобаченням.

Сатиричні образи зрадників Ляха Бутурлака («Самійло Кішка»), Джури Волошина («Сірчиха і Сірченки»), Барабаша («Хмельницький і Барабаш») ілюструють боягузтво, мізерність та нищість духу, вибір дрібних особистісних інтересів ціною зради держави, та водночас ці думи маніфестують глибоке засудження і несприйняття зрадників українським суспільством. Пісні хроніки про історичні події чи персоналії містять типові прийоми ідеалізації героя і зневаження ворога. Як правило, ці твори пов'язані з трагічною загибеллю визначних для народу особистостей, чия героїчна боротьба із зовнішніми і внутрішніми ворогами вплинула на хід історії, національну самосвідомість. У піснях-хроніках про Олексу Довбуша визначено народну кривду, що кличе героя до праведної помсти. Стрілецькі пісні-хроніки розкривають народну візію й оцінку подій I Світової війни, національно-визвольної боротьби цього періоду. Вороги («москалі із сербами») у цій стрілецькій пісні постають в образі «страшної хмари», що продовжує традицію історичної пісні.

Висміювання ворога, зображення його нікчемним і слабким зміцнювало бойовий дух, укріплювало віру в перемогу. Художні засоби гумору, іронії та сатири виконували нищівно-викривальну функцію – образи антагоністів яскраво контрастували із національними героями, наділеними протилежними благородними рисами, які відповідали народному морально-філософському кодексу.

Ключові слова: протагоніст, антагоніст, образ, художній прийом, гумор, іронія, сатира.

Постановка проблеми. Фольклорні жанри, пов'язані з історичним контекстом, «народні документи» минулих літ – думи, історичні пісень, пісні-хроніки – ґрунтовно досліджені багатьма науковцями. У поле зору дослідників потрапляли різні формальні й змістові аспекти творів. Завдання цієї статті розкрити функціональне навантаження гумористично-сатиричних прийомів у конструванні образу ворога в українському ліро-епосі, підсвітити значення морально-філософських констант при формуванні антагоністичних та протагоністичних персонажів.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У своїх наукових розвідках Євген Луцько і Леся Мушкетик інтерпретують слово «ворог» у фольклорі як уза-

гальнювальне родове поняття [2, с. 244; 3, с. 173]. Оксана Кузьменко у монографії «Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)» заглиблюється у конотації найменувань антагоністів в українському фольклорі: вони варіюють від поняття «чужинець» до «заклятий ворог» [1, с. 333–334]. Загальне збірне поняття «ворог» у фольклорі позначене епітетами «клятий» [10, с. 398], «вороги препогані» [9, с. 192]; для творів першої половини – середини ХХ ст. про національно-визвольну боротьбу характерні й інші постійні епітети – «лихий», «тяжкий», «дикий», «лютий», «скажений»; словосполучення «тяжкі вороженьки» також знаходимо

у соціально-побутових піснях; «вороги лихії», «злії люди» – у родинно-побутових баладах та ліричних піснях; антагоністи у творах козацького героїчного епосу – це «воріженьки», для цих творів типовий епітет «вражий, -а, -і» («вражі татари», «вражі ляхи») [1, С. 335, 343]. Наталія Ярмоленко вважає, що протиставлення герой – ворог у героїчному епосі «успадковує модель апокрифічних сказань «Бог / нечистий» і має чітку дуалістичну спрямованість» [15, с. 469].

Постановка завдання. Метою статті є дослідити роль та місце сатиричних антагоністичних персонажів у структурі українського ліро-епосу, проілюструвати специфіку їх формування й особливості функціонування.

Виклад основного матеріалу. Жанр українських народних дум вирізняється специфікою образів-персонажів (епічних героїв й антагоністів), системою поетичних засобів, художньої стилістикою, обумовлений виконавською манерою кобзарів та лірників. Думи «своєю оригінальністю і характеристичною поетичною і музичною формою глибоко відрізняючись від поетичних стилів, що існують в усних літературах інших народів..., викликали у аматорів української народної поезії почуття особливого інтересу, і навіть пієтизму, як найкращий витвір народної творчості» [5, с. 5]. Парадигма образів-персонажів народних дум творилася і зазнавала трансформацій під впливом історичних, суспільно-політичних чинників, викристалізовувалася народною мораллю та філософією.

Сатиричні образи зрадників Ляха Бутурлака («Самійло Кішка»), Джури Волошина («Сірчиха і Сірченки»), Барабаша («Хмельницький і Барабаш») ілюструють боягузтво, мізерність та нищість духу, вибір дрібних особистісних інтересів ціною зради держави, та водночас ці думи маніфестують глибоке засудження і несприйняття зрадників українським суспільством. Лексика, використана при створенні образу Ляха Бутурлака яскраво демонструє нові набуті ознаки зрадника, перехід в нову віру і культуру:

*... клюшникъ галерскій,
Сотникъ Переяславскій,
Недовърокъ Християнскій!
Що бувъ тридцать лѣтъ у неволѣ,
Двадцать штыре якъ ставъ по волѣ,
Потурчився, побусурманився,
Для Панства великого,
Для лакомства несчастного!* [11, с. 45]

Персонаж Лях Бутурлак символізує також підлабузництво та пристосуванство, які традиційно зневажливо висміював народний творець, адже, пере-

буваючи в тих самих умовах – турецькій неволі, Самійло Кішка не зрадив своїм принципам.

Антагоніст Барабаш виступає символом колаборації з ворогом, зради національних інтересів:

Нащо нам з тобою королевські листи удвох читати,

*Нащо нам, козакам, козацькі порядки давати?;
Чи не лучче нам із ляхами,*

Мостивими панамі,

З упокоєм хліб-сіль по вік-вічний уживати?

Образ зрадника Барабаша класичний у своїй динаміці: кульмінація морального падіння персонажа – це намір вбивства близької людини, побратима і кума, який завершується справедливою розправою над самим зрадником:

*Ей, старосто, – каже, – ти мій, старосто
Кравецький!*

Коли б ти добре дбав,

Кума мого Хмельницького живцем узав,

Ляхам, мостивим панам, до рук подав, –

Ще б нас могли ляхи,

Мостивії пани,

За білозорів почитати.

Ще один образ зрадника, боягуза і вбивці – Джура Волошин – слуга Петра Сірченка, який рятує від страти, вбиває свого пана:

*Голубе Волошине! Не хочем ми ні твоїх коней
вороних,*

Хочем ми добре знати,

Щоб твого пана молодого ізрубати".

Голуб Волошин словами промовляє:

"Турки!

Коли можете ви мене од себе пускати,

Могу я сам йому з пліч голову зняти".

Тут вражає масштаб зради і прислужництва, адже Волошин не лише готовий видати туркам місцезнаходження Петра Сірченка, а й готовий сам його убити. Звертання «голубе» у даному контексті – зневажливо-іронічне і ще більше підкреслює нікчемність антигероя.

У «Думі про перемогу під Корсунем» образи ляхів і євреїв втілені у комедійно-іронічному ключі, з використанням обценної лексики. За злочинні дії вороги несуть справедливе покарання: «Не одного ляха козакъ, якъ-би скурвого сина, за чуба страсъ», «Жидъ Лейба біжить; Аж живить дріжить» [5, с. 114]. Жаль за втраченим багатством, яке було нечесно нажите, підсилює саркастичний ефект:

Эй школо жь моя, школо мурована!

Теперь тебе ні въ пазуху взяти,

Ні въ кишеню сховати,

*Але ж доведеться Хмельницького козакам
на срач, на балаки покидати.* [12, с. 168]

Сатиричний образ боягуза і скнари єврея-антагоніста знаходимо в думі «Оренди» (записав Х. Штангей в Жаботині на Київщині):

А як був собі жид – старий Хвайдиш,

Та мав собі крам:

Шпилки та голки,

А третій люльки,

Та й той у клунки склав,

Та за ними біжав пішки...

І той старість свою потеряв –

Од пана Хмельницького утікав... [5, с. 114–115]

Пісні хроніки про історичні події чи персоналії містять типові прийоми ідеалізації героя і зневаження ворога. Як правило, ці твори пов'язані з трагічною загибеллю визначних для народу особистостей [14, с. 87], чия героїчна боротьба із зовнішніми і внутрішніми ворогами вплинула на хід історії, національну самосвідомість. У піснях-хроніках про Олексу Довбуша визначено народну кривду, що кличе героя до праведної помсти: «Йшов на ляхи: «Схаменіться, годі вам гуляти, // Бідних людей грабувати, бити та карати!» [9, с. 88]. Справедлива помста народних месників кривава, зокрема в епізоді про розправу опришка Пилипка над паном за наругу над сестрою: «Ой знаю я, пане брате, йик би їх узяти: // Молодого того пана до стіни прибити. // Ой прибити руки, ноги ще межі плечима // Щоби він сі на нас дивив чорними очима» [14, с. 99]. Пан Каштан порівнюється із псом, що виражає максимальну зневагу опришків: «Йик убили обібрали, та й війшли на Річку, // Мирін каже: «Вернім ко си, зажжім псови свічку!»» [13, с. 229].

Стрілецькі пісні-хроніки розкривають народну візію й оцінку подій I Світової війни, національно-визвольної боротьби цього періоду:

На півночі і на сході страшна хмара впала,

Ходім бити-розганяти, щоб на нас не впала.

Бо москалі із сербами таку раду мали,

*Щоби вже наш рідний край під свою владу
взяли,*

Щоби нашим рідним краєм москалі рядили,

А нас бідних українців в неволю забрали. [10, с. 316]

Вороги («москалі із сербами») у цій стрілецькій пісні постають в образі «страшної хмари», що продовжує традицію історичної пісні:

Чорна хмара наступила,

Щось у хмарі гуде, –

Ось сухайте, милі браття,

Щось із нами буде!

Наступила під гіронуку

Превражая ляхва,

Висікла, вирубала

Всього донського козака. [14, с. 130]

Префікс пре- («превражая ляхва») значно підсилює емоційну конотацію презирства.

Висміювання ворога, зображення його нікчемним і слабким зміцнювало бойовий дух, укріплювало віру в перемогу. Цю тяглість сатиричної традиції зображення ворога, зокрема, простежує О. Чікало у піснях-хроніках воєнної тематики XIX–XX ст.: «А французи так, як звіри, йа всі з бородами»; «Москаліско, вражі [й] син, іде, як безрога»; «Бо москалі як ті звірі, усі з бородами» [14, с. 131]. Прикметно, що ворог дегуманізується, порівнюється зі звіром, худобою. Якщо у випадку із «безрогою» – свинею – маємо кепкувально-сатиричний ефект, то порівняння із «звіром» може містити дуальну конотацію – і сатиру, і проєкцію на жорстокість та бездушність.

В. Сокіл зазначив, що довге життя фольклорного твору залежить і від міркування про смак, і від художнього чуття пізніших поколінь, від їхніх уявлень про ідеали, вміння відчутти красу ідеалізації [8, с. 247]. Об'єктами героїзації ставали визначні діячі української історії, учасники національно-визвольних змагань, борці з несправедливістю. Саме ці персонажі – козаки, гайдамаки, січові стрільці, повстанці – є основою для формування національної свідомості українців. Народна історична візія, героїзація борців за волю і правду вповні відобразилася в ліро-епічних жанрах: думах, історичних піснях та піснях-хроніках. Водночас образи антагоністів у цих творах символізують зраду, як особистісну, так і національних інтересів, підлість, брехливість, лицемірство та духовну ницість.

Засадничими у конструюванні ідеалізованого фольклорного образу воїна-героя є козацькі моральні закони (звичаї) – лицарські чесноти. Ю. Руденко, дослідник української козацької педагогіки, виділяє ключові складові кодексу лицарської честі: непохитна вірність принципам народної моралі, духовності; відстоювання свободи і незалежності народу, держави; уміння скрізь і всюди чинити шляхетно, виявляти лицарські чесноти; готовність боротися до загину за волю, честь і славу України; ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих забродзавойовників; здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі; героїзм, подвижництво у праці і в бою в ім'я свободи й незалежності України [6, с. 16].

Яскравим взірцем героїзації протагоністів є жанр думи. У творі про козака Голоту зовнішня вбогість різко контрастує з величчю духу, водночас підкреслює відірваність від мирських вигод, волелюбність героя:

*... шапка-бирка,
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохоложає.* [12, с. 9]
Ворог-татарин висміює злиденне вбрання героя:
*Ой ти, каже, козаче, козаче нетяго!
Звідкіля ти розуму набрався,
Що вельми обіжно вбрався?* [12, с. 10–11]

Як зазначає Марина Набок, прийом контрастності увиразнює відмінності характерів героя та антагоніста [5, с. 111], адже «негативне завжди маскується, наряджається у пишні шати всезагального добра і справедливості, прагне приховати свою нікчемність [7, с. 373]. Виразно сатирична відповідь Голоти демонструє пріоритетність змісту над формою:

*Ой татарюго старий, бородатий,
Що твоя одежа зможе?
Ще побачим, кому Бог допоможе.* [12, с. 10–11]

Насмішку як метод приниження і знецінення супротивника використовують дуки-срібляники у думі «Про Хвеська Ганжу Андибєра» (записана від кобзарів А. Бєшка та А. Шута): сап'янці – «Выдны пьяты и палцы»; шапка-бирка – «Зверху дырка, // Шовком шыта, // Буйным витром пидбыта» [12, с. 135]. Пожадливі дуки-срібляники знецінюють героя, волюючи зробити його своїм прислужником:

*Нехай сей козак бидный летяга
Не мається в тебе сеи заставицны
выкупляты;
Нам, дукам сребраныкам,
Нехай не зарекається волю поганяты.
А тоби, Наста кабаиний, груб топыты.* [5, с. 112]

Як і у випадку з козаком Голотою, підкреслена бідність героїв не викликає пародійно-комічного ефекту, а навпаки – яскраво ілюструє відірваність персонажів від марнославної спокуси матеріального світу, вивищує їх духовно – адже головна цінність для них – козацька звияга і служіння Батьківщині.

Жадобу антагоністичних персонажів і стійкість героя ілюструє мотив «дуки-срібляники намага-

ються підкупити Ганжу Андибєра». Закономірно, що підступи багатіїв завершуються козацькою розправою:

*... за лоб бралы,
Из-за стола, наче волив, вывождалы
Перед окнами покладалы,
У тры березыны потягалы.* [12, с. 136–137]

За В. Мовчан, «зв'язок комічного і героїчного виявляється в тому, що комічне засобами гумору активно утверджує носіїв героїчних якостей характеру, виховує симпатії до героя» [4, с. 1188]. Тобто герой через гумористичну призму стає ближчим до народу, «своїм».

Окрему увагу варто приділити жіночим образам українського ліро-епосу. Образ матері у думках героїчного циклу виступає у персоналізованій формі, а саме: Січ – Мати, Луг – Батько, перемога – Матір-Слава [4, с. 1188]. У стрілецьких піснях-хроніках героїзується образ жінки-воїна, зокрема, хорунжої в легіоні УСС, нагородженої срібною медаллю «За хоробрість» – Олени Степанів (Степанівни). Пісні про неї містять мотиви її вступу до війська, участь у боях:

*Наші стрільці січовії того ся діждали,
Що дівчата українські рани їм в'язали.
А як наші товаришки вступили у бої,
Заслужили за відважність срібнії медалі...;* [14, с. 132–133]

арешту:
*В Болехові товаришки тяжко воювали,
[В] товаришки Степанівни вже волю забрали.
Тогди стрільці-українці ревно заплакали,
Що вже в місті Болехові без мамі зістали;
заслання:
Товаришка Степанівна не мала надії,
Щоби тепер бідувала в Ташкенті в Азії.* [10, с. 322]

Висновки. Загалом, образи ворогів в українському ліро-епосі насичені витонченою народною іронією, виразним сарказмом, що зумовлювало ефект приниження противника, підйом власного бойового духу, ствердження патріотичних почувань. Ці художні засоби виконували нищівно-викривальну функцію – образи антагоністів яскраво контрастували із національними героями, наділеними протилежними благородними рисами, які відповідали народному морально-філософському кодексу.

Список літератури:

1. Кузьменко О. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн): монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с.

2. Луньо Є. Сатирична рецепція царської росії у стрілецьких піснях. *Народознавчі зошити*. 2007. № 3–4. С. 244.
3. Мушкетик Л. Фольклор українсько-угорського порубіжжя: монографія. К.: Український письменник, 2013. 494 с.
4. Набок М., Бешир М. Етнотип воїна в українських народних думах та курдських народних піснях. *Народознавчі зошити*. № 5 (149). 2019. С. 1188.
5. Набок М. Українські народні думи: особливості національного характеру і типологія героя: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2014. 176 с.
6. Руденко Ю. Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи. *Рідна школа*. 1994. № 5. С. 13–18. С. 16.
7. Словник літературознавчих термінів / упоряд. В.М. Лесин, О.С. Пулинець. К. : Рад. школа, 1971. 286 с.
8. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. Львів, 2003. 320 с.
9. Співанки-хроніки. Новини / упоряд.: О. І. Дей (тексти), С. Й. Грица (мелодії). К.: Наукова думка, 1972. 560 с.
10. Стрілецькі пісні / упоряд. О. Кузьменко. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2005. 672 с.
11. Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1–13 і вступ Катерини Грушевської. Х., 1927. 166 с.
12. Українські народні думи. Том другий корпусу. Тексти № 14–33 і вступ Катерини Грушевської. Харків; Київ: Пролетар, 1931. 304 с. С. 168.
13. Франко І. Опришок Мирон Штола. Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. 5. С. 229.
14. Чікало О. Українські пісні-хроніки: жанрово-тематичний аспект. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. 228 с.
15. Ярмоленко Н. Український усний героїчний епос: динаміка традиції: монографія. К.; Черкаси, 2010. 552с.

Semeniuk O. M. DUMAS, HISTORICAL SONGS, CHRONICLE SONGS: SATIRICAL IMAGES OF ENEMIES AND THEIR ROLE. HEROIZATION OF NATIONAL EPIC CHARACTERS

The article defines the specificity and functionality of satirical antagonistic images in the artistic framework of dumas, historical songs, and chronicle songs. An important aspect of the research is the analysis of humorous, ironic, and satirical techniques and their influence on the formation of the enemy character in connection with the historical context. The main characteristics of the epic hero-protagonist are outlined in a comparative aspect with antagonistic images. The relationship between the formation of satirical, denunciatory, and destructive artistic elements and the folk morality and worldview is established.

Satirical images of betrayers – Lyakh Buturlak ("Samiylo Kishka"), Dzhura Voloshyn ("Sirchikha and Sirchenko"), and Barabash ("Khmelnysky and Barabash") – illustrate the cowardice, meanness, and baseness of spirit, as well as the choice of petty personal interests over the state's interests. At the same time, these dumas manifest resounding condemnation and rejection of traitors by Ukrainian society. Chronicle songs about historical events or personalities often employ typical techniques of idealizing the hero and vilifying the enemy. As a rule, these works are associated with the tragic death of personalities significant to the people, whose heroic struggle with external and internal enemies influenced the course of history and national self-consciousness. In chronicle songs about Oleksa Dovbush, a national grievance is identified, which calls the hero to righteous revenge. Songs-chronicles of the Ukrainian Sich Riflemen reveal the folk vision and assessment of the events of World War I, as well as the national liberation struggle of that period. The enemies ("moskali with Serbs") in this rifle song are depicted as a "terrible cloud", continuing the tradition of the historical song.

Ridicule of the enemy, depicting him as worthless and weak, strengthened the fighting spirit and faith in victory. The artistic means of humor, irony, and satire served a devastating and revealing function – the images of antagonists contrasted sharply with those of national heroes, who were endowed with opposite noble traits that corresponded to the folk moral and philosophical code.

Key words: protagonist, antagonist, image, artistic technique, humor, irony, satire.

Дата надходження статті: 29.10.2025

Дата прийняття статті: 20.11.2025

Опубліковано: 29.12.2025